Tartu Ülikool
Filosoofia ja semiootika instituut

NEOLIBERAALSE MERITOKRAATIA KRIITILINE ANALÜÜS MICHAEL J. SANDELI TEOSE „*THE TYRANNY OF MERIT*“ PÕHJAL

Filosoofia eriala bakalaureusetöö

Praktilise filosoofia õppetool

Frederik Saal

Juhendaja: Kadri Simm

Tähemärkide arv: 53 743

Mai 2026

Sisukord

Sissejuhatus 2

1. Neoliberaalse meritokraatia teoreetiline raamistik 3

1.1. *Merit* ehk teene 3

1.2. *Desert* ehk ärateenitus 4

1.3. *Entitlement* ehk pälvitus 4

1.4. Meritokraatia 5

1.5. Üldine hüve 6

1.6. Neoliberalism 8

2. Michael J. Sandeli neoliberaalse meritokraatia kriitika 11

2.1. „Võitjate“ ülbus ja „kaotajate“ alandus 11

2.2. Edu moraliseerimine ja töö väärtustamine 14

2.3. Ühiskondlik lõhestumine ja üldine hüve 15

3. Neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooni analüüs 18

3.1. Neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooni pooltargumendid 18

3.2. Neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooni vastuargumendid 19

3.3. Neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooni edasiarendused 20

Kokkuvõte 22

Kasutatud kirjandus 24

Summary 26

Annotatsioon 27

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks 28

Sissejuhatus

Tänapäeval kujutatakse üldiselt neoliberaalset meritokraatiat kui õiglase ja efektiivse ühiskondliku korralduse ideaali, kus kehtib põhimõte, et igaüks on oma õnne sepp – kõik võivad tõusta nii kõrgesse ühiskonna kihti, kui nende teadmised, oskused ja pingutused lubavad. Seevastu osutab Michael J. Sandel, et [neoliberaalne] meritokraatia sisaldab sügavaid moraalseid ja poliitilisi probleeme, mis lõhestavad ühiskonda ja kahjustavad üldist hüve (Sandel, 2020). Tekib küsimus – millest need probleemid täpsemalt tulenevad?

Siinkohal tuleb teha oluline eristus: Sandel ei rõhuta enda argumentatsioonis neoliberaalse ideoloogia mõju, vaid keskendub otseselt meritokraatia struktuuri mõjule. Uurimise käigus tuvastasin, et meritokraatia idee on originaalselt tekkinud (neo)liberaalsest ideoloogiast ning meritokraatia vormi rakendatakse samuti peamiselt koos (neo)liberaalse sisuga (Heywood, 2022: 28-29; 61-65). Oluline on eksplitseerida Sandeli varjatud eeldust: Sandel ei erista selgelt meritokraatiat ja neoliberalismi, kuigi need on erinevad kontseptid, mis võivad küll esineda üheskoos, kuid need võivad ka esineda eraldiseisvalt või teiste ideoloogiatega (nt kommunitarismiga) ära segunenult.

Antud bakalaureusetöö teema on neoliberaalse meritokraatia kriitiline analüüs poliitikafilosoofia vaatenurgast, mis lähtub peamiselt Michael J. Sandeli (2020) teosest „*The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?*“. Töö pealkiri on „Neoliberaalse meritokraatia kriitiline analüüs Michael J. Sandeli teose „*The Tyranny of Merit*“ põhjal“. Uurimisprobleem on, et neoliberaalset meritokraatiat nähakse esmapilgul ühiskonnale kasulikuna, kuid põhjalikumal uurimisel ilmnevad selle ühiskonna-kahjulikud aspektid. Sellest tuleneb töö peamine uurimisküsimus: „Kas, miks ja kuidas on neoliberaalne meritokraatia ühiskonnale kahjulik?“ Vastavalt on töö põhitees: „Neoliberaalne meritokraatia on ühiskonnale kahjulik, sest see vähendab üldist hüve kogukondade hääbumise tõttu.“

Esimeses peatükis tutvustan neoliberaalse meritokraatia teoreetilist raamistikku ja sellega seonduvaid tähtsamaid termineid, mis moodustab argumentatsiooni toetava aluse. Teises peatükis esitan Michael J. Sandeli neoliberaalse meritokraatia kriitika põhisisu, mis toetab töö põhiteesi, et neoliberaalne meritokraatia vähendab üldist hüve. Märgin, et Sandeli kriitika põhineb Ameerika Ühendriikide (USA) ühiskonnal. Kolmandas peatükis käsitlen Sandeli meritokraatia kriitilisele positsioonile esitatavaid võimalikke pooltargumente ja vastuargumente. Samuti uurin ka eraldiseisvat meritokraatia-kriitilist kirjandust, et täiendada argumentatsiooni erinevatele autorite tuginedes.

1. Neoliberaalse meritokraatia teoreetiline raamistik

Esimeses peatükis tutvustan neoliberaalse meritokraatia teoreetilist raamistikku ja sellega seonduvaid tähtsamaid termineid, mis moodustab argumentatsiooni toetava aluse.

Tuleb ära märkida, et antud töös käsitlen edaspidi nii ingliskeelseid mõisteid *merit* ja *desert* kui ka nende eestikeelseid vasteid teene ja ärateenitus sünonüümidena. Ka Michael J. Sandel (2020) ei erista meritokraatia kontekstis nende terminite tähendusi.

Siiski tuleb ära märkida, et *merit* ja *desert* pole reaalsuses täpselt sama tähendusega, vaid *merit* omab rohkem tegevuspõhist ehk tagajärjepõhist kaalu, nt mida keegi teeb, et midagi välja teenida; *desert* omab pigem isikupõhist ehk motiivipõhist kaalu, nt kes keegi on, et midagi ära teenida. Sellegipoolest leian, et on vajalik välja tuua nii tagajärjepõhiseid tegevusi kui ka isikupõhiseid motiive ning kuna selles uurimistöös ei keskendu ma mitte terminite *merit*, *desert* ja *entitlement* eristamisele, vaid neoliberaalse *meritokraatia* kriitilisele selgelt piiritlemisele, siis võetakse siin töös aluseks, et need terminid on samatähenduslikud. Nende terminite eristamisest saaks kirjutada omaette uurimistöö. Ma toon selles uurimuses välja kõik kolm peamist ärateenituse (*desert*) sarnast terminit selleks, et lugejal oleks mitmekesisem teoreetiline raamistik, millest neoliberaalse meritokraatia analüüsis lähtuda.

1.1. *Merit* ehk teene

Kõigepealt selgitan ingliskeelse mõiste *merit* ja sellega sarnanevate terminite erinevaid tähendusi ja eestikeelseid vasteid. Sõna *merit* pärineb kreeka keelsest sõnast *meiresthai* – oma osa, endale kuuluv (Merriam-Webster, 2025b). *Merits* on eesti keelde tõlgitud kui isikuväärtused, teened ja vastavalt *merit* kui isikuväärtus, teene (Mölder & Väljataga, 2016b). *Merit* seostub eelkõige inimese moraalsete vooruste ja iseloomuomadustega (Mulligan, 2023).

Teene mõiste poliitikafilosoofilises kontekstis on seotud jaotava õiglusega, kuna selle üks peamine põhimõte on anda inimestele seda, mida nad on välja teeninud. Seega võimegi selle põhimõtte järgi loogiliselt tuletada, et suurte teenetega või mitmete väikeste teenetega kodanikud väärivad vastavalt ka rohkemaid ühiskondlikke hüvesid. Võime tuua näitena, et ka valitsuse või muu ameti positsioone kui n-ö hüvesid saab jaotada sõltuvalt teenest.

Teenepõhise jaotuse põhimõtet saab kasutada ka vastupidiselt, st kehtestada karistusi negatiivsete tegude ehk teenete põhjal ühiskonnas. See on, mis moodustab ka paljude riikide karistusseadustiku aluse – karistamine vastavalt kuriteole ning kuritegude karistamise nähtuse olemasolu üldse. Siinkohal võib öelda, et põhimõtte kasutus iseenesest, nii positiivselt kui

negatiivselt rakendatuna, on mõjuva loogilise põhjendusega. Sellegipoolest on omaette küsimus, kuidas seda reaalsuses rakendatakse, mille alusel mõistetakse kedagi millegi vääriliseks ning millised tagajärjed ja kõrvalmõjud on sellise korra kehtestamisel ühiskonnale tervikuna.

1.2. *Desert* ehk ärateenitus

Terminiga *merit* sarnaneb mõiste *desert*. Sõna *desert* pärineb anglonormanni sõnadest *deserte*, *desserte* – ära teenima, tasu pälvima (Merriam-Webster, 2026). *Desert* on eesti keeles tõlgitud kui ärateenitus (Mölder & Väljataga, 2016a). *Desert* seostub kõige rohkem inimeste kohtlemisega vastavalt sellele, mida nad väärivad ning moraalsete tagajärgedega, mida inimesed oma tegudega on ära teeninud (Celello, s.a.).

Ärateenitus loogiliselt implitseerib ka mingisugust vastutust, sest kellelgi pole võimalik oma tegude tagajärjel midagi välja teenida, kui ta ise ei sooritanud neid tegusid teadlikult ehk ei oma vastutust enda tegude eest. See asjaolu on põhjuseks, miks esmalt on üldse võimalik määrata inimesele moraalset vastutust tema tegude eest ning edasi ka inimest moraalselt vastutusele võtta või teiste sõnadega – teda enda tegude eest maksma panna.

Teenepõhise vastutuse printsiip on aluseks sellele, miks inimesi vastavalt teenele ka moraalselt hinnatakse. Taaskord saab öelda, et printsiip omaette kõlab mõistuspäraselt ja selle rakendus tundub ka ratsionaalne. Siiski on sellel teatud tagajärjed, mis ei pruugi esmapilgul nii selgelt nähtavad olla.

Näiteks ütleme, et elame teenepõhises (meritokraatlikus) neoliberaalses ühiskonnas, kus jaotataksegi hüvesid vastavalt teenetele. Teenega kaasneb vastutus. Vastutus tingib moraalseid hinnanguid. Eeldame, et kõikide või vähemalt enamus hüvede eest vastutavad inimesed isiklikult. Kui teenest tulenevad hüved siis järelikult peaksid rikkad olema paljude teenetega ja vaesed väheste teenetega. Seeläbi oleksid rikkad moraalselt kiiduväärsed ja vaesed moraalselt põlastusväärsed vastavalt teenete ja vastutuse määrale.

Eelnev järeldus kõlab ebarealistlikult ning on kindlasti, konkreetseid juhtumeid eraldi vaadates, ebatäpne. Kuid ometi võetakse see taolistes ühiskondades eksplitsiitselt ja implitsiitselt nii teiste inimeste moraalse hinnangu kui ka enesehinnangu määramisel põhimõtteliseks aluseks. See on vaid üks aspekt sellest, kuidas teene roll meritokraatia kriitikas tähtsaks osutub. Teisi aspekte käsitletakse edasistes (ala)peatükkides.

1.3. *Entitlement* ehk pälvitus

Lisaks eelnevatele mõistetele võib välja tuua ka mõiste *entitlement*. Sõna *entitlement* tähendab millelegi õiguse omamist, nt omandiõigus (Merriam-Webster, 2025a). *Entitlement* on rohkem seotud seadusliku õiguspärasusega ehk seadusest tuleneva juriidilise õiguse järgi kindlaks määratud õigluspärasusega. Eesti keelde võib sõna *entitlement* tõlkida kui pälvitust.

Arvestades sellega, et pälvitus kui seaduslik õiguspärasus ei ole nii otseselt seotud meritokraatiaga võrreldes teene ja ärateenitusega, või vähemalt ei mängi see nii suurt rolli antud töös, siis keskendungi siin pigem viimasele kahele või isegi ühele mõistele, kuna loen need siin sünonüümideks.

1.4. Meritokraatia

Meritokraatia tähendab otseses tõlkes teenekate võimu. Vastavalt sellele mõistetakse meritokraatiat kui poliitilist süsteemi, kus kodanike ühiskondlik positsioon tuleneb nende rakendatud võimetest ja pingutustest, kuid mitte pärilikkusest ega muust sotsiaalsest eelisseisundist (Mulligan, 2023). Ideaalne meritokraatia peaks endas ühendama võrdsed võimalused, konkurentsipõhise saavutuse ja individuaalse vastutuse. Meritokraatiat peetakse sageli õiglaseks, sest see peaks võimaldama inimestel saada seda, mida nad välja teenivad; ning efektiivseks, sest see eeldatavalt peaks maksimeerima ühiskonna majanduslikku toodangut.

Meritokraatia seostub eelkõige mõistetega teene ja ärateenitus nii majanduslikust kui ka moraalsest aspektist. Majanduslikus mõttes peaksid meritokraatias sissetulekud ja rikkus jaotuma vastavalt inimeste pingutusele (töö efektiivsus ja aeg) ning rakendatud võimetele (tööks vajalikud teadmised ja oskused). Moraalses mõttes eeldab meritokraatia implitsiitselt inimestele hinnangute andmist vastavalt nende sotsiaalsele klassile, sest nende jõukus peaks sõltuma muuhulgas ka nende pingutusest. Seega (jällegi) peaksime meritokraatia järgi nägema rikkaid eduka majandusliku töösoorituse tõttu moraalselt kiiduväärsetena ja vaeseid ebaeduka majandusliku töösoorituse tõttu moraalselt põlastusväärsena.

Siinkohal võib aga tekkida küsimus, et „mille järgi me siis ikkagi tegelikult hüvesid jaotame?“. Mis on päriselt aluseks sellele, kuidas teeneid ja nende kvaliteeti ühiskonnas hinnatakse ehk vastavalt millele keegi midagi väärib? Selle osad on eelnevalt mainitud pingutus ja võimed, kuid need on vaid tegurid, mis mõjutavad teene (nt töö, teo) tulemust. Niinimetatud „hea tulemus“ ongi see sisuline tuum, mille järgi meritokraatias hüvesid jaotatakse, ent huvitavaks teeb meritokraatia see aspekt, et see ühiskondlik vorm iseenesest jätab selle sisulise tuuma n-ö „tühjaks“. Me võime täita hea tulemuse või teene mõistet ja vastavalt teenepõhist jaotusprintsiipi ükskõik millise soovitud motiivi või tagajärjega. Näiteks paljud arenenud riigid

(läänes) võivad seda sisu täita neoliberaalselt kui heaolu või hüviste (suurendamise) määra, kuid samas on seda teoreetiliselt võimalik täita ka teiste ideoloogiliste sisudega – sellest räägin lähemalt järgmises kahes alapeatükis.

Samuti võib teene või n-ö pälvitus olla nii pingutuse kui tulemuse hindamine. Koolis tähendaks pingutuse hindamine, ja tulemuse enda hindamine sõltuvalt tulemuslikkuse määramise tingimustest, näiteks iga konkreetse õpilase edasimineku hindamist nende alguspunktiga võrreldes, mitte ainult tulemuse vaatamist, st mingisuguste hinnete või punktide arvestamist ilma eelneva arengu võrdluseta. Kui mõista teenet niimoodi, siis ilmneb, et see mõiste võib olla rakendatud laiemalt ja sügavamalt kui seda esmapilgul intuitiivselt tunda annab.

1.5. Üldine hüve

Selleks, et neoliberaalse meritokraatia ühiskondlikust mõjust paremini aru saada, tuleb selgitada ka üldise hüve mõistet. Üldine hüve hõlmab endas poliitilise kogukonna arutelu selle üle, mis ühiseid huve nad omavahel jagavad ning mida nende huvide täitmiseks vaja teha on. "Üldine hüve moodustub kodanikevahelistest poliitilistest suhetest ning nende suhete põhjal teatud asutuste ülalhoidmisest enamuse ühiste huvide teenimiseks" (Hussain & Kohn, 2024).

Niisiis on üldise hüve mõistes kolm peamist aspekti, millest koosnevad üldise hüve tarvilikud tingimused. Esiteks, me vajame kõigepealt üleüldse mingisugust poliitilist kogukonda, kelle ühist (ühiskondlikku) elu kujundada. Teiseks, selle poliitilise kogukonna keskis peab käima arutelu ehk diskussioon antud ühiskondliku elu üle. Kolmandaks, antud omavahel diskursuses olev poliitiline kogukond peab juba eelduslikult jagama üksteisega teatud ühiseid huve selleks, et nii diskussioonil kui ka kogukonnal endal oleks üldse mingisugune eesmärk ühiselt koos elada ja selle üle arutleda.

Üks tähtis seos meritokraatia ja üldise hüve vahel ilmneb avaliku ja eraelu eristuses. "Avalik elu koosneb ühisest panusest ühishuve teenivate asutuste ülalhoidmiseks ning eraelu koosneb igaühe isiklikest projektidest." (Hussain & Kohn, 2024). Jällegi, nagu eelnevas lõigus arutleti, peitub üldise hüve ja ühiste huvide vormiline eristus selles, et esimene ei saa eksisteerida ilma teiseta. See tähendab, et me vajame kõigepealt üldse mingisuguseid ühiseid huve, väärtusi, eesmärke jne. selleks, et üldine hüve saaks olemas olla, sest ilma ühiste huvideta pole ka poliitilisel kogukonnal ega nendevahelisel diskussioonil põhjust koos midagi ette võtta ega arutada ning seega poleks ka neil enam omavahelist üldist hüve.

Teine variant, kuidas eristada üldist hüve ja ühiseid huve on nende eesmärkide põhjal. Üldine hüve peaks endas hõlmama ka eesmärki luua inimestele, siin mõnele antud poliitilisele

kogukonnale, paremaid elutingimusi, mis soosivad nende head toimetulekut elus tervikuna või n-ö elu õitsemist ehk *eudaimonia*'t. Samas ei tohiks kogukond indiviididele seda ette kirjutada, mis neid õnnelikuks teeb, vaid toetada nende baasvajadusi ning pakkuda neile tööriistu omaenda soovitud õnne ja heaolu saavutamiseks. Nüüd tulevadki sisse huvid ja ühised huvid – isiklikud huvid ongi need soovid, mida üksikud indiviidid tahavad täita ning ühised huvid on seega täpselt need samad individuaalsed huvid, mis lihtsalt teiste huvidega kattuvad. Ehk siis lühidalt eristan sisuliselt üldist hüve kui seda, mis kõikidele inimestele hea on ning ühiseid huve kui seda, mida üksikud indiviidid saada (nt soove täita, eesmärke saavutada) tahavad. Siin tuleb teha märkus, et see, mis inimesele õitsemiseks hea on, ei kattu alati sellega, mida ta tahab.

Sandel nimetab meritokraatiat „teene türanniaks" (Sandel, 2020), sest meritokraatia sekkub kodanike ellu, dikteerides neile ette seda, kuidas nad täpselt „edukalt" elama peavad. Niisamuti osutuks õnnelikkuse ettekirjutamine türanniaks, sest siis peaksime sundima inimest olema õnnelik mingisuguse viisiga, kuid õnne tingimusi pole moraalselt õige peale sundida ega vahest pole ka üldse võimalik „sunnitult õnnelik" olla. See on nii, sest osa õnnest on inimese enda valik ja vabadus oma enda õnn leida. Siiski ei eksisteeri ideed nagu „edukus" ja „õnn" üksteisest eraldi, vaid edukus ja õnn on omavahel otseselt seotud, sest inimesed tihtipeale määravadki oma õnne edukuse järgi ning samuti on inimestel kergem tunda ennast edukana, siis kui nad on juba õnnelikud. Kahjuks ei jõua ma siin töös õnne ja *eudaimonia* olemust ennast pikemalt arutata, vaid võtan hetkel eelduseks, et õnn tõepoolest on selline ning proovin edaspidi keskenduda rohkem neoliberaalse meritokraatia mõjule inimeste üldisele hüvele, õnnele, toimetulekule – elule.

Järgnevalt naasen alapeatüki alguses käsitletud avaliku elu ja eraelu eristuse juurde. Neoliberaalses meritokraatias keskendutakse palju rohkem eraelule kui avalikule elule, sest eraelu on rohkem mõjutatud individuaalsest panusest, mis määrab otsesemalt meie ärateenitust. Miks peaksid inimesed tegelema rohkem avaliku eluga, kui ühiskondlikud väärtused on individualistlikud ning toetavad ja väärtustavad igaühe isiklikke ettevõtmisi rohkem kui ühist koostööd üldise hüve edendamiseks? Tuleb tõdeda, et kindlasti on ka individualistlikus ühiskonnas mingil määral tunnustatud avalike ühiselu küsimustega tegelemine ja probleemide lahendamine, kuid sellegipoolest trumpavad individuaalsed saavutused eraisikuna individualismi tingimustes üle kommunitaarseid saavutusi – see on neoliberaalse meritokraatia ideoloogilistesse väärtustesse sisse kirjutatud ning mõjutab seega iga kodaniku mõtteviisi ja käitumist vastavalt.

See on problemaatiline, sest see rikub suures osas moraalset kohustust hoolida teiste inimeste heaolust ning vähendab majanduslike avalike hüviste jt hüvede kvaliteeti. Ometi on üldine hüve ka ühiskonna kui terviku heaolu mõõt ning selle hääbumine ei ole kasulik mitte ühelegi kodanikule.

Samas tuleb täheldada, et eelnevates lõikudes sisalduv juba täitis meritokraatia tühja sisulise tuumiku eeldusega, et individualism, ja võibolla isegi egoism, on aluseks heale tulemusele teenes ja on seega kiiduväärsed. On võimalik, et teened ja nende tagajärjed oleksid erinevad, kui head tulemused sõltuksid näiteks kogukondlikest väärtustest nagu kommunitarismis. Kommunitarism on poliitiline ideoloogia, mis baseerub kogukondlikkuse väärtusel: „[see] on idee sellest, et inimeste iseloomud on suurel määral mõjutatud erinevatest /…/ sotsiaalsetest suhetest ning sellest, et see nägemus inimloomusest peaks olema eeskujuks nii meie moraalsetele ja poliitilistele hinnangutele kui ka eeskirjadele ja asutustele.“ (Bell, 2024).

Siinkohal tahan märkida, et paljudes neoliberaalsetes (lääne) ühiskondades võtavad inimesed endale teadvustamata omaks teatud ideoloogilised väärtused (nt individualism), mis tingivad neid käituma teatud viisidel (nt omakasupüüdlikult). Seetõttu peamegi edaspidi meritokraatiat käsitledes ekplitseerima, kas tegemist on „tühja“ meritokraatiaga või „täidetud“ meritokraatiaga ning kui viimane on tõene, siis milline on selle ideoloogiline sisu.

1.6. Neoliberalism

Niisiis, nagu eelnevas alapeatükis arutlesin, saab meritokraatia olla ideoloogiliselt „tühi“ või „täidetud“. Mis ideoloogilise sisuga siis meritokraatia vormi tavapäraselt täidetakse? Vastuseks sellele küsimusele võib kindlalt öelda, et meritokraatiat täidetakse enamjaolt neoliberalismiga, kuna meritokraatia ühiskondliku vormi idee põhineb originaalselt neoliberalismi ideoloogia sisul ning antud ideed on seetõttu omavahel otseselt ühendatud ja kooskõlas.

Järgnevalt toon välja liberalismi tüüpide eristused:

- **klassikaline liberalism** toetab minimaalset riiki täiesti vaba turu ja vabade indiviidide kindlustamiseks, kuid on vastu heaoluriigile majanduslikust aspektist ja tugevale riigile sotsiaalsest aspektist, seega tüübi põhiväärtus on vabadus (Heywood, 2022: 31-36);
- **moodne liberalism** toetab heaoluriiki ehk mõõdukat riiki majanduse reguleerimiseks ning sotsiaalse heaolu suurendamiseks, kuid on vastu minimaalsele riigile majanduslikust aspektist ja tugevale riigile sotsiaalsest aspektist, seega tüübi põhiväärtus on heaolu (Heywood, 2022: 36-41);

- **neoliberalism ehk *New Right*** toetab sotsiaalselt tugevat riiki konservatiivsete väärtuste hoidmiseks ning majanduslikult minimaalset riiki vaba turu kindlustamiseks, kuid on vastu heaoluriigile majanduslikust aspektist ja minimaalsele riigile sotsiaalsest aspektist, seega tüübi põhiväärtus on kord (Heywood, 2022: 61-65).

„Neoliberalism on filosoofiline vaade, mis leiab, et poliitilised ja majanduslikud institutsioonid peaksid olema tugevalt liberaalsed ja kapitalistlikud, aga samas peaksid need asutused olema täiendatud põhiseaduslikult piiratud demokraatia ja mõõduka heaoluriigi poolt.“ (Vallier, 2022). Neoliberalistlike seisukohtade hulgas on põhimõtted, mis pooldavad individualismi, vabadust ning majanduskasvu, sealhulgas toetatakse liberaalseid õiguseid ning vaba turumajandust.

Demokraatia osas võtavad neoliberaalid seisukoha, et demokraatia on vajalik niivõrd kuivõrd see toetab kõige laiemal võimalikul määral üksiku indiviidi vabadust käituda vastavalt oma tahtele. Seega peaks nende järgi säilitama demokraatiat, et soosida üksikindiviidide huve, kuid piirama demokraatiat, et takistada nn „enamuse türanniat“, kus enamus piirab vähemuse vabadust, omades liigset võimu ja kontrolli kogu ühiskonna kodanike vabaduse üle.

Riigi majandusliku ja ühiskondliku sekkumise osas leiavad neoliberaalid, et valitsus peaks pakkuma minimaalset sotsiaalkindlustust ning mõningaid avalikke hüviseid, kuid peale nende n-ö baasvajaduste tagamise peaks riik hoiduma liigselt ühiskonda ja majandust seadustega reguleerimast. „Seega pole neoliberalism lihtsalt majanduslik doktriin, [vaid] /.../ neoliberalismil on [ka] normatiivne dimensioon, mis läheb edasi majanduslikust [dimensioonist].“ (Vallier, 2022).

(Neo)liberalismi on iseloomustatud ka kui võrdsete võidujooksu. See tähendab võrdsete võimaluste ehk n-ö võrdse stardipositsiooni alusel kehtestatud ausat konkurentsi ehk n-ö jooksuvõistlust (Kramnick, 1981).

Milles täpsemalt ilmneb neoliberalismi ja meritokraatia selge omavaheline seos? Nimelt neoliberalismi ideoloogiale omased sisulised väärtused on ühtlasi kooskõlas ka meritokraatlike vormiliste väärtustega. Neoliberalismi sisuliste väärtuste hulgas peamised on: vabadus, individualism, kapitalism. Meritokraatlike vormiliste väärtuste hulgas peamised on: võrdsed võimalused ja aus konkurents ning nendest tulenev teenepõhise ühiskondlike hüvede jaotus. Kõik need väärtused rakenduvad vabas turumajanduses, liberaalsetes õigustes, põhiseaduslikult piiratud demokraatias ja minimalistlikus riigi sekkumises.

Niisiis on neoliberalism ja meritokraatia omavahel tihedalt seotud – lühidalt on neoliberaalne meritokraatia vabal individuaalsel majanduslikul saavutusel (sisul) põhinev võrdsete võimalustega konkurentsipõhine ühiskondlik süsteem (vorm). Täpselt seda süsteemi hakkangi järgmistes peatükkides selgelt piiritlema, analüüsima ja kritiseerima.

2. Michael J. Sandeli neoliberaalse meritokraatia kriitika

Teises peatükis esitan Michael J. Sandeli neoliberaalse meritokraatia kriitika põhisisu, mis toetab töö põhiteesi, et neoliberaalne meritokraatia vähendab üldist hüve. Sandeli kriitika põhineb Ameerika Ühendriikide (USA) ühiskonnal.

Sandel näitab, kuidas neoliberaalne meritokraatlik ideoloogia on viimastel aastakümnetel tugevnenud paralleelselt globaliseerumisega (Sandel, 2020: 33-58). „*Rhetoric of rising*“ (tõusmise retoorika), poliitiline loosung, mille järgi kõik saavad ühiskonnas sotsiaalselt tõusta, kui nad piisavalt pingutavad, on muutunud valitsevaks ühiskondlikuks narratiiviks (Sandel, 2020: 59-80).

Samal ajal on tegelik sotsiaalne mobiilsus vähenenud, mis tähendab, et edukuse ja ebaedukuse seletamine nihkub üha enam indiviidi moraalsele tasandile (Sandel, 2020: 113-154). Sandel väidab, et just selles peitub üks meritokraatia ohtlik külg: „võitjad“ (n-ö „edukad“) hakkavad uskuma, et nad on kõrge positsiooni ainult oma edukusega välja teeninud, ning „kaotajad“ (n-ö „ebaedukad“), et nad on ise madalas seisuses süüdi. (Sandel, 2020: 17-32). Nii tekib võitjate ülbuse ja kaotajate alanduse dünaamika, mis õõnestab ühiskonna sotsiaalset sidusust ja poliitilist stabiilsust.

2.1. „Võitjate“ ülbus ja „kaotajate“ alandus

Sandel seletab globaliseerumise ja meritokraatia seost järgnevalt: „Majanduse globaliseerumisega hakkasid kapitalistid aina vähem kohalikest ja rahvuslikest kodanikest tööjõuna sõltuma — võitjad distantseerusid kaotajatest“ (Sandel, 2020: 5). See tähendab, et mida rohkem maailma majandus globaliseerub ja mida rohkem minnakse üle riigipõhistest eraldatud majandustest ühe suure globaalse majanduse peale, seda suuremaks kasvab vahe võitjate ja kaotajate vahel. Seega on globalism kui ideoloogia otseselt võitjate omakasupüüdlike huvidega kooskõlas, kuna see edendab nende ühiskondlikku seisust (staatust, positsiooni, klassi) ning halvendab kaotajate seisust, takistades seeläbi praeguste kaotajate konkureerimist praeguste võitjatega.

Millest võitjate usk nende edu ärateenitusse ja kaotajate usk nende ebaedu süüsse tuleneb? Esiteks, majanduslik-poliitiline lõhe on liikunud varasema „vasak vs parem“ vastanduselt uuema „lahtise vs kinnise“ vastanduse peale. See tähendab seda, et ühiskond ei polariseeru enam vask-parem skaalal, vaid rahvusvahelise kosmopoliitilisuse ning rahvusliku natsionalismi vahel. Teiseks, avatud maailmas sõltub kellegi edukuse määr tema haridustasemest. See tähendab – mida paremad hariduslikud kredentsiaalid inimesel on, seda

parem võimalus on tal ka edukaks, neoliberaalse meritokraatia mõistes rikkaks, saada. Kolmandaks, valitsused peavad toetama kõigi harimist, pakkudes igaühele võrdseid võimalusi hariduse omandamiseks ning seega ka omakorda eelduseid edukuse saavutamiseks. Teiste sõnadega – kui kellegi edukuse määr sõltub tema haridustasemest ja kui meritokraatias peavad kehtima (võimalikult) võrdsed võimalused, siis peavad riiklikud asutused toetama kõigi harimist. Seega võitja tunneb, et ta on oma edu ära teeninud, sest ta on ise ennast harinud; ning kaotaja tunneb, et ta on oma ebaedu ära teeninud, sest ta ei suutnud ennast piisavalt harida. Seeläbi kaob ka usk sellesse, et „me kõik oleme selles üheskoos", mis seletab kaotajate kaldumist autoritaarsete populistide poole. Kõiki neid uskumusi ja tundeid peaks omakorda kinnitama asjaolu, et kõigil peaksid (ideaalis) olema võrdsed võimalused, sest kui kõigi stardipositsioon oleks aus ja võrdne, siis peaksid ka tulemused olema ausad ja võrdsed, [eeldusel, et seaduseid kui n-ö mängureegleid ei rikuta]. (Sandel, 2020: 5)

Need on omaette küsimused, kas tegelikult on võrdseid võimalusi reaalsuses võimalik piisaval määral pakkuda; või kas on võimalik üldse jõuda kokkuleppele, millised need võrdsed võimalused siis päriselt välja peaksid nägema; või kuidas ebavõrdseid võimalusi piisavalt õiglaselt ja õiglaseks tasakaalustada. Tuleb märkida, et need probleemid käsitlevad just neoliberaalse meritokraatia teooria praktilise rakendamise võimalikkust ja realistlikkust päris elus, kuid see ei väida iseenesest veel midagi antud ideoloogia teoreetilise sisu, probleemide või seesmiste vasturääkivuste kohta.

Lisaks võrdsete võimaluste küsimustele eksisteerib ka muid erimeelsusi ärateenituse teemal. Tekivad teised küsimused nagu, „kuidas me määrame edu ja ebaedu ehk võitmist ja kaotamist" ning „kuidas võitjad peaksid kaotajatesse suhtuma" (Sandel, 2020: 14). Esimese küsimusega vihjab Sandel eristusele, mille tegime antud töö esimeses peatükis, nimelt, et meritokraatia on praktikas täidetud mingisuguse ideoloogilise „sisuga" ning reaalsuses ei saa see esineda ideoloogiliselt „tühjana". Teiste sõnadega küsib ta, millest (mis ideoloogiast) sõltub teene määramine heaks või halvaks. Teise küsimusega viitab Sandel asjaolule, et teene tegemine tingib teistelt teatud tunde või reaktsiooni. Ühiskondlikku reaktsiooni teenele saab ideoloogiliselt ette kirjutada, kuid seda on võimalik ka lahtiseks jätta. See tähendab, et me oleme alati mõjutatud mõnest ideoloogiast, jäävad vaid küsimused sellest, milline see ideoloogia on ning kuidas see meid mõjutab (nt teadlikult vs alateadlikult; vabatahtlikult vs sunnitult).

Sandel toob võrdsete võimaluste praktiliste rakenduste (ja nende rakendamise puudujääkide kohta) näiteks reaalse olukorra USA nüüdisaegses haridussüsteemis. Esiteks, „rikkus ja

priviligeeritus mängivad ülikooli kandideerimisel [tugevat] rolli“ (Sandel, 2020: 8). See on nii, sest „vilistlaste ja suurte annetajate lapsed saavad vastuvõtmisel eriliselt suurema kaalu“ (Sandel, 2020: 9) ehk „mida rikkam tudengi pere on, seda kõrgema tulemuse ta sisseastumiskatsetel saab“ (Sandel, 2020: 10). Kui sellega kogu probleem piirnebki, siis ei ole viga meritokraatias endas, vaid inimeste võimetuses või suutmatuses seda saavutada – kuid „meritokraatia probleem on sügavam“ (Sandel, 2020: 11).

> „Prestiižikatesse ülikoolidesse sisse saamine on nii väga tahetud /.../, [sest] inimeste toimetulek ja perekondade rikkus on viimaste kümnendite jooksul hakanud aina rohkem sõltuma ülikooli kraadist ja valikust – [seega] on majanduslik ebavõrdsus kasvanud ülikooli kraadiga ja kraadita inimeste vahel.“ (Sandel, 2020: 12)

Antud tsitaat kirjeldab tänapäevast haridussüsteemi olukorda USAs, kuid see on vaid jäämäe tipp ja ei puuduta veel isegi probleemi sügavamat tuuma. Isegi kui me eeldaksime, et võrdsete võimaluste tingimused kehtiksid ning neoliberaalne meritokraatia oleks ka reaalsuses aus, siis jääb sellegipoolest püsima üks teatud nüanss – võitjad siiralt usuvad, et nad on edukad tänu enda, ja ainult enda, pingutustele, kuid nad unustavad ära kõik muu. Sealhulgas ei tuletata endale meelde teiste inimeste positiivset mõju, millest nende edukus (võit) võis tuleneda – vanemate toetus, õpetajate tarkused, teiste abiga omandatud oskused ning lõpuks ühiskond, mis lihtsalt juhuslikult toetab just neid andeid, mis neil juhtuvad olema. Ollakse tänamatud ja usutakse, et ollakse ennast täiesti iseseisvalt üles töötanud. Täpselt sellepärast ongi nii raske õppida tundma tänulikkust ja alandlikkust oma saavutuste ees. Kui „edukad võitjad“ neid tundeid selgeks ei õpigi, siis ei hakkagi nad kunagi hoolima üldisest hüvest ning seetõttu ei ole nad ka mingil määral enam võimelised hoolima ka teiste inimeste tahetest ja soovidest. (Sandel, 2020: 13-14)

Samas tuleb tõdeda, et teoorias paar rikast ja ülbet inimest meritokraatias ei lükka veel ümber kogu meritokraatiat kui sellist. Kuid ometi näitab empiirika meile, et tihtipeale kalduvad just rikkad inimesed ülbuse suunas ning just vaesed inimesed alaväärsuse suunas. Sandel sõnastab seda nähtust järgmiselt:

> „Ülbuse ja vimma mürgine segu /…/ pole solidaarsuse allikas, mida me vajame. Moraalse kodaniku elu uuendamiseks peame aru saama, kuidas /…/ meie sotsiaalsed sidemed ja vastastikune austus nõrgenesid. See raamat tahab seletada, kuidas see juhtus ja kaaluda, kuidas me võiksime jõuda üldise hüve poliitikani.“ (Sandel, 2020: 5-6)

See tsitaat võtab kokku Sandeli esitatud probleemi olemuse – nimelt, et võitjate ülbus ja kaotajate vimm kahjustavad solidaarsust ehk üksmeelsust. Lisaks sellele avab Sandel lühidalt ka enda välja pakutud lahendust – me peame mõistma, miks me üksteisest nii lõhestunud oleme ning miks me enam üksteist ei austa. Lõpuks esitab Sandel oma teose peamise eesmärgi – tuleb

leida põhjus ja seletus ühiskondlikule ülbuse ja vimma probleemile ning luua uus ühiskondlik-poliitiline süsteem, mis väärtustab üldist hüve rohkem kui võrdsete võidujooksu.

2.2. Edu moraliseerimine ja töö väärtustamine

Sandel osutab, et meritokraatia moraalsed tagajärjed on sügavalt problemaatilised. Edu omistatakse täielikult individuaalsele pingutusele, kuid unustatakse ära hea õnn, sotsiaalne keskkond, perekondlik taust ja juhus, mis reaalselt panustavad edu kujunemisesse (Sandel, 2020: 113-154). Sama loogika kohaselt sisendatakse ebaõnnestunutele mõte, et nad on oma ebaedu ise põhjustanud – see tekitab moraalset alandust, enesesüüdistamist ja poliitilist kibestumist (Sandel, 2020: 17-32).

Nagu eelmises alapeatükis leiti, on meritokraatlik võitjate ja kaotajate eristamine ühiskonnale kahjulik – edu moraliseerimine aitab seletada ühte aspekti sellest, miks see nii on. Esiteks, „lõhe rikaste ja vaeste vahel suureneb, kui neil tekib eelarvamus, et inimesed saavad, mida nad väärivad [ning enamgi veel] – teenepõhiselt tööde ja võimaluste jaotamine ei vähenda ebavõrdsust, vaid lihtsalt paneb selle ebavõrdsuse võimetele vastama“ (Sandel, 2020: 117). Teiseks, „meritokraatias loeb vaid tõusmisvõimaluse võrdsus, mitte klassidevaheline võrdsus ja ideoloogia ideaal pole mitte abinõu klassidevahelise ebavõrdsuse vastu, vaid [selle eesmärgiks ongi] ebavõrdsuse õigustamine“ (Sandel, 2020: 122). Kolmandaks, „meritokraatia ideaal on vigane, sest see ignoreerib annete moraalset meelevaldsust ja ülehindab pingutuse moraalset tähtsust“ (Sandel, 2020: 125), sest anded sõltuvad õnnest ja nende hinnatus ühiskonnas sõltub juhusest (Sandel, 2020: 122-123); ning tahe pingutada sõltub heast perekondlikust taustast ja ühiskondlikest elutingimustest, mis on samuti juhuslikud (Sandel, 2020: 130). Seega, kui sissetulekud sõltuvad moraalselt meelevaldsetest teguritest, siis ei vääri rikkad täiel määral oma tulusid ehk „edukad“ ei ole ainuüksi oma edu põhjustajad, vaid võlgnevad oma edu kogukonnale, kes seda võimaldas ning on seega kohustatud panustama üldisesse hüvesse (Sandel, 2020: 130-131).

Peale selle, et meritokraatia moraliseerib edu, muudab see ka töö väärtustamise alust. Määravaks pole mitte töö ühiskondlik tähendus, vaid turupõhine prestiiž – seetõttu väheneb töö väärikus, mis muudab ühiskonna sotsiaalse sidususe hapramaks (Sandel, 2020: 197-222). Poliitilisel tasandil viib see usalduse vähenemiseni demokraatlike institutsioonide suhtes ning see soodustab populismi tõusu, kuna kaotajate rahulolematus leiab väljundi võitjate vastu suunatud poliitilises protestis (Sandel, 2020: 17-32).

> „Meritokraatia /…/ kahjustab töö väärikust. See [süsteem] väärtustab kõrgelt „ajusid“ [kõrgharidusega inimesi] /…/ [ja] halvustab meritokraatlike kredentsiaalideta [kõrghariduseta] inimesi. /…/ [Töölisklassi] tööl, mis on majanduslikult turul vähem hinnatud /…/, on väiksem panus üldisesse hüvesse, ja on seega ühiskonnas sotsiaalselt vähem hinnatud. Töölisi nähakse vähem üldisesse hüvesse panustavat ning vähem sotsiaalset tunnustust ja austust väärivat. See legitimeerib [ülikooli kraadiga] võitjate kõrgeid tasusid ja ülikooli kraadita kaotajate madalat palka.“ (Sandel, 2020: 198)

Töökohtade turuväärtused ei peegelda selle panust üldisesse hüvesse, kuid neoliberaalne meritokraatia toetab vastupidist vaadet (Sandel, 2020: 198). Kaotajate viha võitjate vastu tuleneb nii majanduslikest raskustest kui ka tundest, et nende tööd ei austatud enam (Sandel, 2020: 198-199). See suurendab ka töötuse määra, sest kui turg ei väärtusta tööliste oskuseid, siis väheneb ka nende motivatsioon töötada (Sandel, 2020: 199). Lisaks sellele võib neoliberaalne meritokraatia ning sellega kaasnev töö väärikuse vähenemine olla osa põhjusest, miks kõrghariduseta tööliste seas on suurenenud enesetapu, alkoholismi ja narkomaania põhjustatud surmade määr (Sandel, 2020: 199-202). „See viis, kuidas ühiskond austab ja tasustab tööd, moodustab üldise hüve määratlemise tuumiku.“ (Sandel, 2020: 205).

2.3. Ühiskondlik lõhestumine ja üldine hüve

Tehnokraatlik neoliberaalne meritokraatia näeb üldise hüve saavutamist majandusliku tõhususe küsimusena ja turujõude selle peamiste tööriistadena (Sandel, 2020: 19-20). See põhineb vaikival eeldusel, et valitsemise väärimise ja ärateenituse peamiseks kriteeriumiks on tehniline pädevus, antud kontekstis majandusteaduslik haridus või majandusalane töökogemus. Kuigi see krediteeritus võib kasuks tulla konkreetsemalt jaotusküsimuste käsitlemisel, siis ei pruugi see olla kõige tähtsam ega õigem eeldus just ühiskondliku hüve edendamisel üleüldiselt. „Hästi valitsemine nõuab praktilist tarkust, kodanikuvoorust, /…/ moraalset iseloomu ja elukogemust.“ (Sandel, 2020: 99).

„Selle asemel, et parandada [halbu] elutingimusi, millest inimesed pääseda tahavad, ehitatakse [meritokraatias] üles poliitika, mis teeb [sotsiaalsest] mobiilsusest vastuse [lahenduse] ebavõrdsusele [probleemile].“ (Sandel, 2020: 224). See ideoloogia pakub kaudset lahendust, mitte ei tegele probleemiga otse. On küsitletav, kas see üldse midagi lahendab, sest isegi kui kõigil on võimalus paremaks eluks, siis ainult väheste elud päriselt paranevad ning valdava enamuse tingimused püsivad samad või isegi halvenevad. Peale sotsiaalse mobiilsuse tuleb leida viise, kuidas võimaldada head toimetulekut ja sotsiaalset ühtsustunnet ka neile, kes ei tõuse (Sandel, 2020: 224).

Neoliberaalne meritokraatia lõhestab ühiskonda, sest „drastiline sissetulekute ja rikkuse ebavõrdsus loovad eeldused üksteisest eraldatutele eluviisidele, kus rikaste ja vaesete elutegevused toimuvad niivõrd erinevates kohtades, et nad puutuvad omavahel harva kokku“ (Sandel, 2020: 226). Seetõttu on mõlemad osapooled ka vähem teadlikud üksteise elutingimustest ja seeläbi ühiskonnast tervikuna. Eluline kokkupuude endast erinevate inimestega, kellega koos samas poliitilises kogukonnas elatakse, on üks põhilistest alustest selle kogukonna mõistmisel ja kujundamisel. „Me oleme kaotanud võime koos ratsionaalselt suuri avalikke küsimusi arutada või isegi üksteist kuulda võtta“ ning see kahjustab avalikust arutelust sõltuvat üldist hüve (Sandel, 2020: 226-227).

Kõik see tekitab küsimuse: „kas meritokraatia probleem on ärateenituse põhimõtte asemel selle rakendus spetsiifiliselt neoliberaalses ühiskonnas?“. On võimalik, et just neoliberaalsed väärtused nagu tulemuslikkus, kasulikkus, majanduslik väärtus, staatus ja maine kombineerituna meritokraatliku edu nõudlikkusega tekitab, küll kohati ka vanades inimestes, kuid just eriti noortes inimestes vaimset ahastust. See on nii, sest lääne maailmas tegelikult eksisteerivas erilist tüüpi haridus-meritokraatias on vanemad oma lastele ülikoolidesse saamisest ideoloogiliselt raamistanud range ja paratamatu nõude üldiseks edukuseks elus tervikuna, isegi kui see päriselt nii ei pruugi olla. Seetõttu on noored inimesed pideva surve all saada järgmine hinne 5 või A ning saada sisse järgmisesse kooli, ülikooli, töökohta. Täpselt seesama mõtteviis, mida noortele on pähe määritud, püsib nendega ning kandub nendega koos edasi vanemasse ikka, kus nad mõtlevad ikka samamoodi edasi, kuidas nad pole piisavalt kõrgel tasemel ametikohta „välja teeninud“ või, kuidas nad veel piisavalt kõrget palka ei „vääri“.

Võibolla kui väärtusraamistik, mis annab sisu meritokraatliku ärateenituse vormile, oleks erinev, siis poleks see noorte vaimsele tervisele niivõrd kahjulik. Näiteks kui ühiskond rõhutaks rohkem kommunitaarseid kogukondlikke väärtuseid individualistlike asemel, siis oleks see enam kooskõlas inimese sotsiaalse olemusega ning toetaks vaimset tervist sotsiaalse kuuluvustundega. Kindlasti oleks see teatud sotsiaalsetest aspektidest parem, kuid ometi püsib ikka seesama võrdsete võidujooks ning sellega püsivad ka paratamatult võitjad ja kaotajad.

Kui kogu sellest asjast niimoodi mõtlema hakata, siis selgub midagi – võibolla probleem pole lihtsalt neoliberalistlikes väärtustes, vaid probleem ikkagi on meritokraatlikus süsteemis kui sellises. Sandel väidab seda, kuid ta ei erista meritokraatia vormi ja neoliberalismi sisu, vaid paneb need kaks ühiselt kokku meritokraatia sildi alla, tõenäoliselt sellepärast, et ta pärineb USA-st, kus neoliberalismi ideoloogia on nii kategooriliselt ühiskonda sisse juurdunud, et isegi

tema akadeemikuna ei ole enam võimeline meritokraatiat ja neoliberalismi eristama. Sandeli positsiooni vastuargumente ja edasiarendusi käsitletakse põhjalikumalt 3. peatükis.

Sellegipoolest on neoliberalismi sisu reaalsuses kõigest meritokraatia vormist tulenevate probleemide toetav ja süvendav aspekt, mis pakub meritokraatiale väärtuseid, mille alusel „ausat konkurentsi“ üles ehitada. Meritokraatia kui võrdsete võidujooks iseenesest ongi kogu probleemi tuum ja allikas – see on, kust pärinevad võitjad ja kaotajad; see on, millest tuleneb ülbus ja alandus; sellest saavad alguse rahulolematus, ebaõnn ning pidev surve midagi oma elus saavutada; lühidalt öeldes: see on, miks me tahame kogu aeg võita.

Mida me siis teha saame? Kas me saame midagi muuta? Kuidas me saame seda parandada? Siinkohal võime võtta inspiratsiooni Isaac Kramnickult, kelle idee oli umbes järgmine: me ei tohiks vaadata elu võidujooksuna, vaid me peaksime nägema elu mänguna (Kramnick, 1981).

> „*Life should be neither a race nor a chain of being; it should be understood as a kind of play. Races begin and end; they must have winners and losers. One runs not only against the others in adjoining lanes, but against the records and achievements of those running in other races or of all those who have ever run. Play need never end, nor need it have winners and losers. In play fulfillment and joy is a product of the common purpose, the shared experience. A market economy is inevitably a race; a moral economy can be play.*“

Kramnicku järgi „võidujooksul on algus ja lõpp“ – neoliberaalses meritokraatias võib seda mõista näiteks karjääri alguse ja lõpuna. „Võidujooksus peavad olema võitjad ja kaotajad“ ehk rikkad ja vaesed. „Ei joosta ainult kõrvalolevate ridade jooksjate vastu, vaid teistes võidujooksudes jooksnute rekordite ja saavutuste vastu või [isegi] kõigi vastu, kes eales jooksnud on“ ehk võisteldakse nii oma valdkonna siseselt, mitmete valdkondade vaheliselt ning isegi kogu ajalooga kõikidest, kes eales võistelnud on. „[Kuid] mäng ei pea kunagi lõppema, ega ei pea seal olema võitjaid ja kaotajaid“ ehk elus võib alati ette võtta, mida me ise soovime, kuid me ei pea seda alati tegema võistlushimuliselt teistega konkureerides. „Mängus tuleneb täideminek ja rõõm ühisest eesmärgist, jagatud kogemusest“ – hea toimetulek elus tervikuna saab alguse ühisest sotsiaalsest sihist ja tegevusest. „Turumajandus on paratamatult võidujooks; moraalne majandus võib olla mäng“ – neoliberalism viib paratamatult meritokraatiani; kommunitarism võib viia ühistundeni.

3. Neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooni analüüs

Kolmandas peatükis käsitlen Sandeli meritokraatia kriitilisele positsioonile esitatavaid võimalikke pooltargumente, vastuargumente ning positsiooni edasiarendusi. Samuti uurin ka eraldiseisvat meritokraatia-kriitilist kirjandust, et täiendada argumentatsiooni erinevatele autorite tuginedes. Antud peatükis analüüsin kriitiliselt mitte ainult neoliberaalset meritokraatiat kui sellist, vaid ka omakorda Sandeli jt. samal positsioonil olevate autorite seisukohti, et kontrollida mitte ainult Sandeli toodud argumentide kehtivust (*validity*) vaid ka korrektsust (*soundness*).

Tuleb märkida, et uurimistöö käigus ei tuvastanud ma ühtegi otseselt Sandeli-kriitilist positsiooni võtvat autorit ning Sandeli retseptsioon tundub olevat valdavalt tema põhiargumentidega kooskõlas ja pigem tema argumentatsiooni edasi arendav kui kritiseeriv. Seetõttu näen ma kasulikuna tuua Sandeli positsioonile kriitilist vastukaalu, mis senises kirjanduses on puudunud. Niisiis pean siin vajalikuks rõhutada **uurimisküsimuse** kas-küsimust ja kuidas-küsimust: **kas ja kuidas vähendab neoliberaalne meritokraatia üldist hüve?** Läbi sellise küsimusepüstituse on kõige paremini võimalik täpsustada ja põhjendada **põhiteesi**: **neoliberaalne meritokraatia vähendab üldist hüve – kas ja kuidas?**

3.1. Neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooni pooltargumendid

Järgnevalt toon välja eraldiseisva meritokraatia-kriitilise kirjanduse analüüsi käigus läbi töötatud artiklite peamised väited ja argumendid. See on vajalik, et täiendada argumentatsiooni erinevatele autorite tuginedes. Antud arutuluskäigud toetavad nii töö põhiteesi kui ka Sandeli positsiooni.

Stanfordi filosoofia-entsüklopeedia meritokraatia artiklis tuuakse välja mitmeid meritokraatia-vastaseid argumente. Esiteks, ärateenitusel pole õigluslikku alust ehk keegi pole midagi ära teeninud, sest kõik ärateenituse õigustused põhinevad juhusest tingitud perekondlikust või sotsiaalsest olukorrast. Teiseks, meritokraatia pole praktiliselt teostatav, sest me ei suuda teenet piisavalt täpselt määratleda ega mõõta. Kolmandaks, ideoloogia ei tähtsusta ka võrdsuse printsiipi, sest teenepõhine jaotus loob rõhuva hierarhia. Neljandaks, meritokraatlik idee teenepõhiselt häälte kaalude muutmisest häiriks kodanike vastastikulist austust, mis on ebamoraalne. (Mulligan, 2023)

Ajalehes Sirp ilmunud artiklis „Haritlasdemokraatia. Tänan, ei.“ (Saarts, 2020) leitakse, et meritokraatia pole jätkusuutlik. Poliitilises süsteemis on valdav enamus rahvasaadikutest kõrgharidusega, kuid enamus valijatest on kõrgharidusetа, seega jäävad paljud esindamata.

Viimaste võimalused avalikus arutelus osaleda on piiratud, sest osaluskanaleid domineerib kõrgharitud eliidi väärtuspilt. Tekib väärtuskonflikt, kõrghariduseta rahva populistlik vastupanu ja ühiskondlik lõhestumine. (Saarts, 2020)

Ajakirjas *The Political Quarterly* ilmunud artiklis „*Meritocracy, Elitism and Inequality*“ (Mijs & Savage, 2020) võetakse seisukoht, et meritokraatia on kallutatud eliidi poole ja süvendab ebavõrdsust. Ärateenitust peab testima ja selle tingimused määrab eliit, seega on ärateenitus kallutatud. Teenepõhise jaotusega püütakse õigustada rahalist ebavõrdsust, nähes seda talendipõhise turumajanduse tagajärjena, kuid mitte sotsiaal-poliitilise probleemina. Empiirilised uuringud näitavad, et meritokraatlikud uskumused suurendavad ebavõrdsust ja ebavõrdsus juurutab neid uskumusi veelgi rohkem. (Mijs & Savage, 2020)

3.2. Neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooni vastuargumendid

Esiteks võib Sandelit kritiseerida argumendiga, et ta probleemid ei tulene meritokraatiast endast, vaid ebavõrdsest lähtepositsioonist, mida saaks lahendada võrdsete võimaluste tagamisega. Sandelit saab kaitsta argumendiga, et isegi ideaalne, täieliku võrdsuse tingimustes toimiv meritokraatia tekitaks ülbust ja alandust, sest probleem ei tulene üksnes ebavõrdsusest, vaid meritokraatia moraalsest struktuurist.

Teiseks, meritokraatia täidab olulist motiveerimise funktsiooni ning ilma selleta langeks ühiskonna innovatsioon ja tööjõu efektiivsus. Samas saab meritokraatliku konkurentsi asemel ühiskonda motiveerida kogukondliku koostöö ja töötajate vastastikulise austamisega, mis tõstavad tööjõu efektiivsust ilma töö väärikust vähendamata.

Kolmandaks, Sandel ülehindab töö väärikust ning kogukondlikke väärtusi, alahinnates individuaalse vabaduse ja majandusliku edasipüüdlikkuse tähtsust. Siiski parandavad töö väärikus ja kogukondlikud väärtused ühiskonna sotsiaalset sidusust, kuid individualism lõhestab seda.

Neljandaks, populismi tõusu ei saa seostada meritokraatiaga vaid pigem globaliseerumise šokkide, majandusliku ebakindluse või poliitilise eliidi distantseerumisega. Sellegipoolest on majanduslik ebakindlus ja poliitilise eliidi distantseerumine osaliselt põhjustatud meritokraatia tekitatud ühiskondlike sidemete nõrgenemisest.

Viiendaks, Sandeli meritokraatia kriitikat peab selgelt piiritlema: ta väidab, et töö turupõhise prestiiži väärtuse domineerimine töö ühiskondliku väärtuse üle on meritokraatiale olemuslik probleem. Tegelikult see konkreetne asjaolu pole mitte kuidagi seotud meritokraatia vormi

endaga, sest jällegi on Sandel meritokraatia vormi endalegi teadmatult täitnud neoliberaalse sisuga. Raha teenimise eelistamine ühiskondliku väärtuse üle on selgelt neoliberalismi ideoloogilise sisu probleem, mis ei sõltu isoleeritult meritokraatia vormist kui sellisest. Konkreetne vastunäide Sandelile on ka ta enda välja toodud kommunitarismi ideoloogia sisu, mida saab samuti rakendada meritokraatia vormile – see muudaks töö väärtuse määramise vastupidiseks ehk sel juhul eelistatakse ühiskondlikku väärtust majandusliku väärtuse üle.

Kuuendaks, Sandelit saab konstruktiivselt kritiseerida: ta väidab, et rikkuse ebavõrdne jaotumine eraldab rikkaid ja vaeseid üksteisest, kuid rikaste ja vaesete eraldumine on peamiselt neoliberaalse ideoloogia probleem, mitte meritokraatia vormi kui sellise probleem. Teiste sõnadega, probleemi allikas on majanduslik ebavõrdsus, mitte meritokraatia iseeneses. Esiteks, kui see ebavõrdsus olekski reaalsuses õigustatud ning kõik või vähemalt enamik inimesi nõustuksid selles, siis oleks meritokraatia tegelikult hoopis edukalt rakendunud. Teiseks, isegi kui majanduslikku tüüpi ebavõrdsus poleks kuidagi õigustatav, siis ikkagi saaks ebavõrdsus tekkida ka muudest allikatest. Näiteks kommunitaristlik sisu saaks samuti kehtida meritokraatia vormis läbi selle, et kogukondlikku prestiiži ehk au ja kuulusust jaotatakse vastavalt meritokraatia ühiskondlikele ettekirjutistele selle kohta, mida süsteemis täpsemalt kogukonna teenena nähakse. Siin on võimalik vastandada nt kogukonna liikmete aitamist vs kogukonna liikmete eest kogu töö ära tegemist – piltlikult öeldes õnge või kala andmise ühiskondlikku väärtustamist. Seega kui Sandel tõesti tahab väita, et probleem on meritokraatias kui sellises, mitte neoliberalismis, siis langeb tõendamise koorem tema peale.

3.3. Neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooni edasiarendused

Sandeli positsiooni saab täiendada sellega, et ülbus ja vimm ei pruugi olla paratamatu tagajärg igale meritokraatiale. Hea näide sellest on professionaalne sport, kus võitjad ja kaotajad ei saa mitte ainult omavahel normaalselt läbi, vaid isegi loovad omavahelisi sidemeid ühise spordiala (nt võidujooksu) sooritamise tõttu sõltumata sellest kumb võidab ja kumb kaotab selles üksikus konkreetses soorituses. On võimalik, et võitjate vastane viha ja vimm tekib hoopis sohi tegemisest ja reeglite väänamisest, kus ei austata puhta meritokraatia ideaali. Sel juhul poleks probleem enam meritokraatia vormis endas, vaid just risti vastupidi – meritokraatia ideaali rikkumises. Teisipidi saaks Sandelit kaitsta sellega, et ta ei räägi tegelikult meritokraatia vormist, vaid neoliberaalse ideoloogia sisust või tagajärgedest ehk rikaste ja vaeste polariseerumisest. Kui see on tõsi, siis võiks isegi öelda, et Sandel ise peakski minu välja pakutud vormi-sisu eristusega nõustuma selleks, et ta positsiooni ümber lükata ei saaks.

Samuti saab Sandeli positsiooni edasi arendada sellega, et küsida kui kaugele minevikku ulatuvad kellegi „tasustatavad teened“ ja kui kaugele tulevikku ulatuvad kellegi „teenete tasud“. Esimese osaga seoses kerkib ka lisaküsimus, et kuidas me peaksime selgelt piiritlema seda, kuivõrd palju keegi on ise teinud või mõelnud ning kuivõrd palju ta n-ö piltlikult öeldes „hiiglaste õlgadel seisab“ (*standing on the shoulders of giants*). Näiteks, kas ühe bakalaureusetöö kirjutamine on ikka bakalaureusetöö autori enda kirjutatud või selle kirjutasid ka mõnes mõttes kaasautoritena kõik teised autorid, kellele töö autor viitab või isegi kellega ta lihtsalt sellest vestelnud on? Edu võlgnemise ahel peaks seega olema selgelt piiritletud ja piiratud konkreetse lõpliku ajahorisondiga või põhimõttega, mis seda ajahorisonti määrab. Selle küsimuse kohta saaks kirjutada terve omaette uurimuse, mille jaoks siin töös rohkem ruumi pole.

Kokkuvõttes, Sandel on oma meritokraatia-kriitilise analüüsiga õigel teel probleemi tuvastamise suunas, kuid ta siiski ei erista üksteisest selgepiiriliselt meritokraatia vormi ja neoliberalismi sisu. Tuleb eksplitseerida, et Sandel tahabki tegelikult rääkida neoliberalismi sisust, kuid ta lihtsalt ei ütle seda selgelt välja. Sellegipoolest Sandeli neoliberalismi sisu väidete poole pealt olen ma üldjoontes temaga nõus, et neoliberalism takistab ja aktiivselt kahjustab inimõitsengut, sest originaalselt liberalismist alguse saanud neoliberaalse meritokraatia ideaal, vabaduse tähtsustamine enne õiglust, majandusliku rikkuse väärtustamine sotsiaalse mõju ees, on lühidalt öeldes inimvaenulikud nägemused ühiskondlikust ideaalist. Samuti nõustun ma Sandeliga selle koha pealt, et kommunitarismi väärtused nagu kogukondlikkus, sotsiaalne heaolu ja õigluse tähtsustamine enne vabadust, on kõik peamised põhimõtted, mida me peame kodanikena ühiskonda üle võtma, kui me tahame seda näiliselt lõputut võidujooksu kunagi mänguks muuta.

Kokkuvõte

Bakalaureusetöö kirjutamise käigus arenesid selle fundamentaalsed aspektid võrreldes algse kavandiga märkimisväärselt edasi. Alguses mõtlesin vaid, et Sandel räägib ainult meritokraatia ühiskondlikust vormist, kuid 2. peatüki kirjutamise jooksul avastasin, et ta varjatud eeldus on neoliberaalse ideoloogia sisu. Seetõttu kirjutasin 1. peatükki juurde neoliberalismi alapeatüki ning integreerisin enda avastatud meritokraatia vormi ja neoliberalismi sisu eristuse üle kogu tervikliku töö.

Eelkaitsmisel sain retsensendilt tagasisidet, et saaksin suuremat rõhku panna Sandeli kritiseerimisele enda neoliberaalse meritokraatia sisu-vormi eristusele toetudes. Parandasin kogu tööd vastavalt, kuna sain Sandeli sõnu üle lugedes veenduda, et ta tõepoolest ei eristagi neoliberalismi ja meritokraatiat selgepiiriliselt. Sellegipoolest nõustun Sandeli neoliberaalse meritokraatia kriitilise positsiooniga ning soovin seda edasi arendada.

Vastus uurimisküsimusele „Kas, miks ja kuidas on neoliberaalne meritokraatia ühiskonnale kahjulik?“ jaguneb kolmeks osaks. Uurimisküsimusele vastamisel lähtun töö põhiteesist: „Neoliberaalne meritokraatia on ühiskonnale kahjulik, sest see vähendab üldist hüve kogukondade hääbumise tõttu.“ Esiteks, vastus kas-küsimusele on jaatav: neoliberaalne meritokraatia on tõepoolest ühiskonnale kahjulik. Teiseks, vastus miks-küsimusele on: neoliberaalne meritokraatia on ühiskonnale kahjulik, sest see vähendab üldist hüve. Kolmandaks, vastus kuidas-küsimusele on: neoliberaalne meritokraatia on ühiskonnale kahjulik, sest see vähendab üldist hüve kogukondade hääbumise tõttu.

Terviklik vastus uurimisküsimusele on problemaatiliste implikatsioonidega, kuna neoliberaalne meritokraatia rikub moraalset kohustust hoolida teiste inimeste heaolust, sest isiklike teenete täitmist hakatakse massiliselt eelistama kogukonna edendamise arvelt. Kogukondade hääbumine kahjustab samaaegselt nii iga indiviidi isiklikku heaolu kui ka seeläbi üldist hüve ehk ühiskonna heaolu tervikuna, sest kogukond kui selline on inimestele üks tähtsamaid heaoluallikaid ning rahaline „edukus“ omaette ei saa kunagi asendada sotsiaalset ühtsustunnet.

Antud töös analüüsisin ma Sandeli neoliberaalse meritokraatia kriitilist positsiooni omakorda kriitiliselt, mis eeldas tema positsiooni vaatlemist erinevate vaatenurkade alt selleks, et kujundada terviklik selgelt piiritletud kriitika. Niisiis tuleb võtta Sandelist eeskuju ning asendada alateadlikkuseni juurdunud neoliberaalne ideoloogia kommunitarismi kogukondlike väärtustega, kui tahame proovida parandada ühiskonna praegust saatust. Siiski peab püsima

kriitiline ka Sandeli enda suhtes ning eksplitseerima sügavama neoliberaalse sisu ja meritokraatia vormi eristuse selleks, et oleks võimalik parandada tema puudujääke. Edasi on kõigi meie endi kätes see, kas otsustame Sandeliga koos neoliberaalse meritokraatia kriitikat edasi arendada, täiuslikustada või realiseerida. Lõpetuseks tahan ma taaskord rõhutada Kramnicku eristust, et elu on rohkem kui vaid lõputu konkurentsitihe võidujooks – elu on lihtsalt mäng: kui lasta kõigil seda mängu isemoodi mängida, siis on veel lootust üldise hüve taastamiseks.

Kasutatud kirjandus

Bell, D. (2024). Communitarianism. E. N. Zalta & U. Nodelman (Toim), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2024). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/communitarianism/

Celello, P. (s.a.). *Desert*. Salvestatud https://iep.utm.edu/desert/

Heywood, A. (2022). *Political ideologies: An introduction* (Seventh edition, reprinted). Bloomsbury Academic.

Hussain, W., & Kohn, M. (2024). The Common Good. E. N. Zalta & U. Nodelman (Toim), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2024). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2024/entries/common-good/

Kramnick, I. (1981). Equal Opportunity and the „Race of Life“. *Dissent 28, no. 2*, 178–187.

Merriam-Webster. (2025a, detsember 4). *Definition of entitlement*. https://www.merriam-webster.com/dictionary/entitlement

Merriam-Webster. (2025b, detsember 30). *Definition of merit*. https://www.merriam-webster.com/dictionary/merit

Merriam-Webster. (2026, jaanuar 4). *Definition of desert*. https://www.merriam-webster.com/dictionary/desert

Mijs, J. J. B., & Savage, M. (2020). Meritocracy, Elitism and Inequality. *The Political Quarterly*, *91*(2), 397–404. https://doi.org/10.1111/1467-923X.12828

Mulligan, T. (2023). Meritocracy. E. N. Zalta & U. Nodelman (Toim), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2023). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/meritocracy/

Mölder, B., & Väljataga, M. (2016a). *Desert*. https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/fil/desert/2/eng

Mölder, B., & Väljataga, M. (2016b). *Merits*. https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/fil/merits/1/eng

Saarts, T. (2020, oktoober 30). Haritlasdemokraatia. Tänan, ei. *Sirp*. https://www.sirp.ee/haritlasdemokraatia-tanan-ei/

Sandel, M. J. (2020). *The tyranny of merit: What's become of the common good?* (First published by Allen Lane). Allen Lane, an imprint of Penguin Books.

Vallier, K. (2022). Neoliberalism. E. N. Zalta & U. Nodelman (Toim), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2022). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/neoliberalism/

Summary

Michael J. Sandel points out that neoliberal meritocracy contains deep moral and political problems that divide society and harm the common good. This raises a question – from where exactly do these problems come from?

The title of this bachelor's thesis is „A critical analysis of neoliberal meritocracy based on Michael J. Sandel's work „*The Tyranny of Merit*"". The research problem is that neoliberal meritocracy is seen as useful to society at first glance, however, on closer examination it's socially damaging aspects emerge. This leads to the main research question of the thesis: „Is, why is and how is neoliberal meritocracy harmful to society?". Accordingly, the main claim of the thesis is: „Neoliberal meritocracy is harmful to society, because it lessens the common good due to the decline of communities."

Sandel claims that he is only speaking of meritocracy as such, but he does not differentiate the form of meritocracy from the content of neoliberalism. It must be made explicit, that Sandel actually wants to talk about the content of neoliberalism too, however he simply does not clearly state it.

Nevertheless, one can agree with his position. Meritocracy lessens the common good, because it causes a moral hiearchy, undermines social solidarity, breaks down social cohesion and harms democratic equality. Sandel's critique of neoliberal meritocracy shows us that we need to develop an understanding of the common good that is not based on market logic, but instead on mutual respect, the dignity of work and a unified political identity.

Annotatsioon

Michael J. Sandel osutab, et neoliberaalne meritokraatia sisaldab sügavaid moraalseid ja poliitilisi probleeme, mis lõhestavad ühiskonda ja kahjustavad üldist hüve. Tekib küsimus – millest need probleemid täpsemalt tulenevad?

Bakalaureusetöö teema on neoliberaalse meritokraatia kriitiline analüüs poliitikafilosoofia vaatenurgast, mis lähtub peamiselt Sandeli teosest „*The Tyranny of Merit: What's Become of the Common Good?*“. Töö põhitees on: „Neoliberaalne meritokraatia on ühiskonnale kahjulik, sest see vähendab üldist hüve kogukondade hääbumise tõttu.“

Sandel ei erista neoliberalismi ja meritokraatiat selgepiiriliselt. Sellegipoolest võib tema positsiooniga nõustuda. Meritokraatia vähendab üldist hüve, sest see tekitab moraalset hierarhiat, õõnestab ühiskondlikku solidaarsust, lõhub sotsiaalset sidusust ja kahjustab demokraatlikku võrdsust.

Märksõnad: neoliberalism, meritokraatia, ärateenitus, kommunitarism, üldine hüve

Lihtlitsents lõputöö reprodutseerimiseks ja üldsusele kättesaadavaks tegemiseks

Mina, Frederik Saal,

(autori nimi)

1. annan Tartu Ülikoolile tasuta loa (lihtlitsentsi) minu loodud teose

Neoliberaalse meritokraatia kriitiline analüüs Michael J. Sandeli teose „*The Tyranny of Merit*“ põhjal,

(lõputöö pealkiri)

mille juhendaja on Kadri Simm,

(juhendaja nimi)

reprodutseerimiseks eesmärgiga seda säilitada, sealhulgas lisada digitaalarhiivi DSpace kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

2. Annan Tartu Ülikoolile loa teha punktis 1 nimetatud teos üldsusele kättesaadavaks Tartu Ülikooli veebikeskkonna, sealhulgas digitaalarhiivi DSpace kaudu Creative Commonsi litsentsiga CC BY NC ND 4.0, mis lubab autorile viidates teost reprodutseerida, levitada ja üldsusele suunata ning keelab luua tuletatud teost ja kasutada teost ärieesmärgil, kuni autoriõiguse kehtivuse lõppemiseni.

3. Olen teadlik, et punktides 1 ja 2 nimetatud õigused jäävad alles ka autorile.

4. Kinnitan, et lihtlitsentsi andmisega ei riku ma teiste isikute intellektuaalomandi ega isikuandmete kaitse õigusaktidest tulenevaid õigusi.

Frederik Saal

11.05.2026